

УДК 821161.2.-209:316.77«Чендей»

ВІКТОРІЯ БОЙКО

м. Вінниця

tory_boiko@mail.ru

ГАРМОНІЯ БУТТЯ ВЕРХОВИНЦЯ Й АВТЕНТИЧНОЇ ПРИРОДИ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

У статті йдеться про те, що закарпатський письменник Іван Чендей чудово знав природу рідного краю і вмів і точно відтворював її. Але пейзажі у його творчості не були лише тлом для дії твору, формою визначення простору дії чи передачі довершеності та багатства верховинської природи. Для письменника і його персонажів первинна природа є невід'ємною часткою буття, коли людина не відокремлює себе з довілля, перестає бути стороннім спостерігачем її краси, що знаходить відтворення у ліризмі, філософізмі, деталях і їх символіці у пейзажних описах.

Ключові слова: первинна природа, пейзаж, ідіостиль, імпресіонізм, ліризм прози, нарація, образ гори Ясенової.

Міметичний характер української літератури радянської доби вже став загальним місцем у наукових дослідженнях. Переважно в наукових працях особливою чеснотою літературного твору вважалося «правдиве» відтворення дійсності. Переважно в такому ракурсі розглядався і творчий доробок Івана Михайловича Чендея. Але його творчість – особливий випадок: твори локально зосереджені в невеликому верховинському селі Забережні, так само локально замкнутим є і світ його персонажів, у якому вони – органічна, невід'ємна частка первинної природи та створеної їхніми руками природи вторинної. Тому єдність буття верховинця й автентичної природи Карпат має світоглядно-культурне значення для письменника і персонажів, тому потребує відповідної інтерпретації.

Традиція розглядати твори Івана Чендея як уміле відтворення окремих реалій буття, у тому числі й довілля, закладалася в радянську добу працями І. Вишневського, В. Дончика, В. Марка, Г. Шевченко та ін. Приблизно в такому ж ракурсі – людина та її любов до природи за межами себе – розглядають пейзажні описи у творах закарпатського письменника О. Козій [6] та М. Хорошков [8] у дисертаційних роботах. Значно ближчими стають М. Васьків [1] і Т. Шалацька [12] до розуміння проблеми у такому сенсі: у творчому світі І. Чендея та бутті верховинця людина є часткою природи, а природа – вагомою й невід'ємною часткою людини, але не формулюють подібні висновки у власних працях.

У зв'язку з вищезазначеним завданням статті є не тільки відтворити вміння письменника точно і ґрунтовно передати особливості закарпатських краєвидів, їх красу, але й зосередитися на наративно-стилістичній специфіці пейзажних описів (деталь, ліризм, філософізм тощо). Це дасть змогу визначити рівень нерозривного взаємозв'язку між верховинцем і його довіллям.

Буття верховинця визначалося усім, що перебувало в межах його герметичного і вузько локалізованого світу. Іван Чендей із твору до твору поглиблює, деталізує, узагальнює цю особливість екзистенції мешканця Верховини, спорідненого в цьому аспекті з мешканцями інших гірських територій світу. Письменник зосереджується на замкнутому щоденному перебуванні карпатського селянина в замкнутих просторах ґражди і садиби, вузькому родинному колі, нечастому спілкуванні з односельцями. На основі такого багатовікового укладу життя і формувався неповторний світогляд верховинця з його уявленнями про добро і зло, про справедливість, про працю як основу буття, про християнські засади у ставленні до себе, інших людей і довілля тощо.

Безперечно, світ горянина не обмежувався його садибою-ґраждою, родинним колом і світом односельців. Адже Верховина – це надзвичайно різноманітна, багата і прекрасна природа, яка має свою неперевершену привабливість у будь-яку пору року. Це стосується і гір, і полонин, і розмаїтих лісів, і річок,

і річкових долин... Для селянина, котрий змушений важкою працею здобувати собі й дітям шматок хліба, вона часто має утилітарний, прикладний характер, змушує розглядати як засіб покращення матеріального достатку. Час від часу доводиться руйнувати цю неперевершену красу: вирубувати ліс, розорювати полонини, вбивати дикого звіра тощо. Але навіть найгіркіші злидні не позбавляють верховинця здатності дивуватися довершеності світу, подарованого, на їх думку, Богом. Багатобарвність і вибагливість довкілля переноситься у витвори декоративно-прикладного мистецтва Верховини. Була ще одна причина любові й поетизації природи: селянин дуже часто залишався з нею наодинці, подеколи на кілька днів, тижнів чи й місяців, спілкуючись тільки з нею, з рослинами і худобою, з ґрунками і вершинами, з горами і левадами.

Світ навколишньої природи добре знаний персонажами творів Івана Чендея, добре знаний він, власне, і самому письменникові. Чого тільки вартий перелік тих назв різноманітних трав і квітів, які наводяться у його текстах! Детально відтворюються верховинські пейзажі в різні пори року. Вражають точністю описи річок, полонин. Немає для літератора таємниць у життєвих циклах овечок, корів і коней, диких тварин. Навіть мисливські та браконьєрські хитрощі, які застосовуються для знищення звірини, знаходять відображення у творах І. Чендея («Червона цятка на снігу», «Терен цвіте» та ін.).

Насамперед у згоді з навколишнім світом живуть персонажі письменника, визначаючи часові віхи за релігійними святами або, ще частіше, за погодно-кліматичними змінами, які повторюються з року в рік, із покоління в покоління, але кожного разу – неповторні. Таке датування затверджується вже з перших творів І. Чендея. У чи не найпершому оповіданні «Льодові квіти» (1942) художній час коротко окреслюється так: «... під холодною сніжаною ковдрою лежать смуги нив, узбіччя крутогорів, оповилися спанком ліси» [11, 29]. У пейзажних описах час може уточнюватися «принагідними», ніби непомітними позначеннями: «Надворі сіє осінній густий дощ»; «У вишитій багрянцем широкопо-

лій сорочці по узгір'ях ступав жовтень» [11, 32; 11, 17]. Проте значно частіше датування є дуже умовним, точніше йдеться не про більш-менш конкретну календарну дату, а про погодно-кліматичний чи «флористичний» час: «... черешня розвісила набубнявілі бруньки»; «Голі поля та промерзлі березневі ниви ...» [11, 44; 11, 147]. Можливий ще один спосіб «природного» датування – через зображення тих чи інших видів сільськогосподарських робіт (косовиці, обрізки дерев, роботи на полі тощо), які безпосередньо пов'язані зі змінами у світі природи.

Частково часті пейзажні описи – особливо, як уже зазначалося, на початку творів чи розділів – можна пояснити необхідністю конкретизувати їх хронотоп. Але відтворення краєвидів буквально переповнюють тексти Івана Чендея. Появу їх у творі пояснити можна хіба безмірною любов'ю верховинців і самого письменника до рідного краю, органічною спорідненістю зі світом природи, сприймання себе як її невід'ємної частки. Тому пейзажні описи перестають бути позасюжетними елементами епічного твору, вони перетворюються в окремі ліричні тексти, вірші в прозі у структурі оповідань, повістей і романів.

Уміння нагромаджувати деталі, творити враження їх надміру, а через це – ілюзію «всезнайства» автора прозового твору, давати розлогі описи притаманне для Чендея як у великих епічних творах, так і в «малій прозі». Але художня деталь не може не узгоджуватися з деталями дійсності, природи. Подібні міркування письменник висловлює в рецензії на оповідання Юрія Станинця «Новорічні побажання»: «... помітне шукання прекрасного і манівці так званих штучних оздоб ... не знаю, у яких верболозах довелося бачити сережки в травні, коли, як пам'ятаю, вони трохи раніше (квітень, березень) з'являються. Мета і ціль – синоніми, отож вони тут лягають одне на одне ...» [7, 31].

Василь Горват на цій підставі стверджував, що не може йтися про «будь-який "імпресіонізм"» у творчості Чендея, посилаючись на традиції української класики ХІХ – поч. ХХІ століття у текстах письменника [2, 24]. В. Горват акцентує увагу на традиціях у тематиці та проблематиці. Варто зазначити,

що класичні традиції української літератури знаходять також розвиток у мовно-стилістичних особливостях, лінійному розгортанні сюжетів, міметичному творенні образів у текстах І. Чендея.

Невеликі за обсягом «Трембіта» і «Косарі» за жанровою природою постають синтезом новели і віршів у прозі, поєднуючи епічні й ліричні риси, без домінування перших, характеризуються безсюжетністю, високим рівнем тропізації, символізацією й узагальненням конкретних деталей. Ці коротенькі твори в художній формі відтворюють творче кредо Івана Чендея: «Чую спів трембіти, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян, бо він є жагою спраглою по красі серця. Бо в ньому мелодія віків. // В тій мелодії чую радість і біль, біль і радість. // Цілим трепетним єством своїм по веснах чую життєдайний спів трембіти... // І він є моєю мрією, моєю думою...» [9, 113].

«Косарі» та «Трембіта» у творчому доробку І. Чендея є яскравими зразками імпресіоністично-символістського письма, але можна заперечити, що це – всього два невеличкі твори, які можуть сприйматися винятками, котрі підтверджують правило реалістичної сутності творчого методу письменника. Проте навіть у «найбільш» реалістичних творах Чендея відчуваються модерністські риси, які можуть бути результатами впливу модернізму не тільки межі XIX–XX ст., але також і 1920-х років, а можуть бути індивідуально-авторською типологічною подібністю з зазначеними процесами в історії української літератури.

Насамперед ідеться про високий рівень ліризації окремих сегментів у епічних творах І. Чендея. Найпоширеніша форма такої ліризації – високий рівень метафоризації, тобто дуже активне вживання тропів і фігур поетичного синтаксису, при відтворенні роздумів, спогадів персонажів, у різноманітних авторських відступах, зображенні пейзажів тощо – всього, що називаємо позасюжетними елементами. «Коли коноплі були білі, як лебеді, в'язав їх до купи, брав на плече і схилом ніс додому. Горстки рядком шикував попід хату, й стояли вони собі тут, як свашки наче-пурені, доки Василина не бралася тіпати...

Під терлицею біліла купа костриці, а на сонці прогрівалося золотисте волокно. Було воно як мавчині розпущені коси, і нові дивно приємні пахощі осені щедрої пливли по всьому осередку...» [9, 346]; «І що то був за горіх на садибі діда Василя! // Найперше – велет над велетами. Стовбур товстелезний від самої землі, а від стовбура уже й конари на всі чотири сторони світу. Вершинне гілля то купалося в небесній блакиті, то вітрами заколисувалося, то розчісувало хмари й кострубачило тумани, коли висли вони над горіхом в осінню затяжну сльоту... // У весняну пору, гляди, вже верби зеленіли – лист кучерявився, розпустився, до білих шовків черешні нарядилися...» [9, 178–179]. Ця цитата з «Криниці діда Василя» далі ще на сторінку описує горіх у різні пори року. Нарація набуває лірично-патетичного звучання, надто «поетичного» як на епічний прозовий текст.

Для посилення цього ефекту, наближення тексту до лірично-віршованої оповіді Іван Чендей вдається до вживання інверсій, дуже продуктивних у його творчості, які стають специфічною рисою його стилістики. Це можуть бути і додатки чи обставини перед підметом та присудком, й означення після означуваних слів, незвичне місце підмета у кінці речення, і відокремлення означень від означуваних слів дієприкметниковим зворотом тощо.

Можна констатувати, що письменник вдається до лірично-патетичної нарації, активно використовує аналізовані форми, прийоми і засоби при художньому викладі власних поглядів і переконань, для опису концептуальних образів, які є прямими аналогами до символів, котрими рясніли символістські тексти (різних літературних родів і жанрів) перелому XIX–XX ст.

Повертаємося до відтворення рідних для письменника краєвидів. Часто за ними вгадуються конкретні «прототипи» з дубівської топографії. Це можуть бути описи Красногруня чи Красношори [9, 122, 212; 10, 15 та ін.], справжніх топонімів між Дубовим і селом Красною, яке розміщене вверху за течією Тересви, так само реальної Тересви та її долин [9, 126, 216; 10, 4, 273, 390 тощо]. «Невизначені» топографічно пейзажі, зрозуміло, теж

писалися з пам'яті про рідне село, можливо, поновлюючись у короткі приїзди з Ужгорода додому.

Але найбільше захоплення у письменника завжди викликала рідна гора Ясіня (з наголосом на і), котра у творах незмінно називається Ясеновою. Кожен опис Ясенової викликає в наратора здивування її красою, радість від спілкування з нею в час праці й відпочинку, навіть від згадки про неї [10, 25, 66, 282–283, 297, 301, 382, 402 та ін.]. Отримати поле на Ясеновій мріє Василь Порадюк із повісті «Терен цвіте», бо приваблювала вона його своєю красою. «Порадюк забув про завод, як тільки вийшов на залізничний насип й задивився на Ясенову» [10, 25]. Далі йде довгий опис гори, в якому сконцентровані всі особливості ліризовано-філософських пейзажів І. Чендея.

Спочатку подається топографічно чітка, конкретна характеристика Ясенової, майже без наповнення авторськими чи персонажевими настроями і думками, непомітно переходячи до певних часових «узагальнень». «Витягнувшись гігантським хребтом вгору над Забережжю, Ясенова пишною маківкою вп'ялася в піднебесся. Зверху до самого підніжжя гори двома глибокими шрамами на схилі видніє санниця. Вимита осінніми дощами, літніми рясними зливами, вона заховалася глибоко в ґрунті. Місцями видно поперечні перегородки з пруття ліщини чи граба. То хтось пробував затримати потоки в ярузі, щоб не розмивали і не зносили землю. Та дарма. В час зливи вода заповняла перегородку камінням, намулом і листям, потім виривалася через неї і вже з шаленою бистриною спадала, ще глибше розмиваючи санницю».

З наступного абзацу опис гори втрачає конкретні прикмети, наповнюючись філософсько-настроєвими нотами, котрі відбивають думки і переживання персонажа й наратора. «Закосичена сонцем, стояла гордо Ясенова. Задума, жура і тривожний смуток впали на її чоло. На широкому узбіччі, що лащилося до сонця, сіріли вздовж зруби». Велич і краса гори (та ще сподівання на землю в цьому конкретному разі) змушують думки селянина крутитися тільки довкола неї: «Василя ураз потягло на Ясенову. Хотілося йому

оглянути схили, що їх мають поділити бідності ... його зір раз од разу ізнов застигав на Ясеновій, яку сонце заслоняло сплетеним з вечірніх променів золотим серпанком» [10, 25]. Подумки Порадюк неодноразово ще звертався у повісті до гори, до власного поля, до гірської краси в різні пори року.

Це стосується й інших творів Івана Чендея, особливо автобіографічних повістей. На Ясеновій рідне поле, на Ясеновій працювали родичі письменника, його персонажі й він сам, її було навіть завжди видно з вікна рідної хати [11, 282–283]. Про особливе значення гори Ясіня-Ясенова для І. Чендея згадує і М. Жулинський, котрий двічі піднімався на її вершину разом із письменником у його ювілей. Літературознавець наводить такі слова Івана Чендея: «Це моя зелена колиска. Осередок землі родинної, а чомусь називали мочарем ... Тут вічно вітер ... Вітер на Ясенові. На полі Чендей. Оце наш оберіг» [4, 11–12]. Таке шанобливе ставлення до найріднішої гори проходить через усю творчість письменника.

Лише один раз зродився сумнів, чи не є Ясенова ворогом її власникам, коли стара мати наратора і лікарки Анни втратила свідомість на горі від важкої праці та від похилого віку [10, 301]. Та ніяка хвороба, ніяке горе не можуть змусити стару матір думати погано про Ясенову, з якою вона зріднилася на все життя і, видається, в потойбічному прийдешньому бутті. Ясенова, крім усього, така дорога для письменника, що вона в його пам'яті нерозривно пов'язана з матір'ю, котра постійно працювала на цьому полі. «Як тільки білі сніги танули, як тільки з високих далеких полонин теплим вітриком дихало, поле на Ясеновій прогрівалося й зеленим паростом для тучних трав оживало, мама з долини від нашої хати на гору-чарівницю собі задивлялася ... Ясенова до себе маму кликала неповторними весняними звабами і принадами, й мама тут впадала у п'яний заманливий полон ... Була щаслива, що завжди зустрічала дві весни – першу біля нашої хати в селі, другу – на Ясеновій! ... Скільки весен минуло для мами на Ясеновій! Скільки дивних казок наповідалося нашій мамі на Ясеновій! Якою піснею наспівалася нашій мамі Ясенова! Скільки теплих літ для неї минуло на Ясеновій!

Певно, ще й тому до холодного скону не зможу уявити Ясенову без мами над рідним селом під полонинами, а маму без Ясенової!..» [10, 402–403]. Гора стала символом усього найдорожчого для письменника: рідного краю, найближчого родинного кола, минулого й сучасності Верховини.

У лебединій пісні письменника – романі «Скрип коліски» – втіленням народної мудрості, філософського погляду на індивідуальне людське буття і на світ стає дід Петро. Прикметно те, що дід Петро отримує в романі прізвище Ясенова. Цим ніби вчергове підтверджується, що гора Ясенова, дід Ясенова, рідний край і гармонійний світ Забережжя становлять єдине нерозривне ціле.

Іван Чендей був чудовим знавцем закарпатської природи, і не тільки як споглядач, а як людина, котра протягом десятиліть жила з нею в безпосередньому контакті. Багатство, красу і неповторність рідного краю він уміло відтворює у власних творах. Природа стає для письменника і його персонажів невід'ємною часткою буття, внутрішнього світу, морально-етичних настанов. Між людиною і довкіллям протягом століть витворилася найвища гармонія, якої персонажі не позбуваються навіть через довгі роки і на великій відстані від рідної Верховини. Найповніше це знаходить відтворення у філософських роздумах наратора, ліризації пейзажних замальовок, великій кількості деталей, що отримують символічне наповнення.

Особливості й роль пейзажів, співіснування людини в довкіллі, «розчинення» у ньому розглянуті у статті як окремий феномен. Насправді вони є неповними і потребують подальшого дослідження через уведення автен-

тичної природи як невід'ємного складника цілісного світу матеріальної й духовної культури верховинців.

Список використаних джерел

1. Васьків М. Забереж І. Чендея як відтворення і творення власної Йокнапатофи і власного Макондо / Майя Васьків // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. пр. — Вип. 15. — Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. — С. 38—42.
2. Горват В. Чендей. Пайочка. Деталі / Василь Горват // Екзиль (Ужгород). — 2007. — № 5. — С. 23—25.
3. Дончик В. Проза // Історія української літератури : в 8-ми т. — К. : Наук. думка, 1971. — Т. 8. — С. 401—448.
4. Жулинський М. Духовна свіча Івана Чендея / Микола Жулинський // Чендей І. Вибране : в 2-х т. — Ужгород : Карпати, 2002. — Т. 1 : Оповідання, повісті. — С. 5—14.
5. Жулинський М. Іван Чендей. Історія його краю – в його творах // Українська література : творці і твори : учням, абітурієнтам, студентам, учителям / Микола Жулинський. — К. : Либідь, 2011. — С. 832—849.
6. Козій О. Повісті і романи І. Чендея: неореалістичний дискурс : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук за спец. 10.01.01 — українська література / Козій Ольга. — Кіровоград, 2007. — 209 с.
7. «...література не знає ніяких об'єктивних обставин для виправдання...» : листи Івана Чендея до Юрія Станинця // Екзиль (Ужгород). — 2007. — № 5. — С. 29—34.
8. Хорошков М. М. Художній світ Івана Чендея : дис. канд. філол. наук : 10.01.01 / Хорошков Микола Миколайович. — К., 2007. — 210 с.
9. Чендей І. Вибрані твори : в 2-х т. / Іван Чендей. — К. : Дніпро, 1982. — Т. 1 : Оповідання. Птахи полишають гнізда... : роман / передм. М. Жулинського. — 623 с.
10. Чендей І. Вибрані твори : в 2-х т. / Іван Чендей. — К. : Дніпро, 1982. — Т. 2 : Повісті. — 516 с.
11. Чендей І. Вікна у світ : оповідання / Іван Чендей. — К. : Дніпро, 1987. — 495 с.
12. Шалацька Т. П. Світ живої природи в малій прозі Івана Чендея / Т. П. Шалацька // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. — 2013. — № 1. — С. 51—55.

VIKTORIJA BOYKO
Vinnysia

BEING AND HARMONY IN UNTRIPPED NATURE IN THE WORKS OF IVAN CHENDEYA

The article is about the Transcarpathian author Ivan Chendey, who knew perfectly the nature of his native land and reproduced it precisely and skillfully. But the scenery in his works was not just a background to action, a form to determine the space of action or the way to render the perfection and wealth of Verkhovyna's nature. The writer and his characters see untripped nature as an integral part of existence, when a person does not distinguish himself from the environment, stops being an outside observer of its beauty, which is reflected in lyricism, philosophism, details and their symbolism in landscape descriptions.

Key words: untripped nature, landscape, writing style, impressionism, lyrical prose, narration, the image of mount Yaseneva.

ВИКТОРИЯ БОЙКО
г. Вінниця

ГАРМОНИЯ БЫТИЯ ВЕРХОВИНЦА И АУТЕНТИЧНОЙ ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ИВАНА ЧЕНДЕЯ

В статье речь идет о том, что закарпатский писатель Иван Чендей прекрасно знал природу родного края и умело и точно воспроизводил ее. Но пейзажи в его творчестве не были только фоном для действия произведения, формой обозначения пространства действия или передачи совершенства и богатства природы Верховины (часть Карпат). Для писателей и его персонажей первобытная природа является неотъемлемой частью бытия, когда человек не отделяет себя из окружающего мира, перестает быть посторонним наблюдателем его красоты, что находит отражение в лиризме, философизме, деталях и их символике в пейзажных описаниях.

Ключевые слова: первобытная природа, пейзаж, идиостиль, импрессионизм, лиризм прозы, наррация, образ горы Ясеновой.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2016

УДК 82.091/82-25/821.161.2/82'06/801.73

ЛЮДМИЛА БОНДАР
м. Миколаїв
bon_lud@rambler.ru

МЕТАМОРФОЗИ ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНОГО НАПОВНЕННЯ П'ЄС ЯРОСЛАВА ВЕРЕЩАКА «ТРОХИМ ЧЕКАЄ» ТА «ВОГОНЬ, ЛЮБОВ І ВІЧНА БЛАГОДАТЬ»: ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено текстологічний аналіз двох подібних за сюжетом п'єс Ярослава Верещака, які були написані в останні роки існування соціалістичного канону. Встановлені передумови трансформації первинного сюжету в наступному варіанті твору. Розкрито метаморфози образної системи п'єс, що вплинули на зміну ідейно-тематичних обрисів драматургічних текстів. Досліджено риторичну міжкультурну взаємодію між реальним та оніричним просторами у контексті міжтекстової взаємодії творів. Означені провідні чинники, що вплинули на видозміну конфліктів аналізованих п'єс. Означено основні стилістичні трансформації в розглянутих творах письменника.

Ключові слова: жанрова видозміна, реальний та оніричний хронотоп, конфлікт, образна система, соц-арт, автоінтертекст.

П'єси Ярослава Верещака «Трохим чекає» та «Вогонь, любов і вічна благодать» належать до радянського періоду творчості письменника. За хронологією виходу, першою стала комедія «Трохим чекає», що була надрукована у збірнику «Одноактні п'єси» 1985 року. Наступний текст з'явився у вигляді самвидаву під назвою «Вогонь, любов і вічна благодать» та жанровим заголовком «Небувала веремія на дві дії». Не зважаючи на спорідненість сюжетів обох творів, вони мають суттєві розбіжності, що фактично відображено у назвах та жанрових означеннях до текстів. Трансформації, передусім, зазнає простір

у якому діють персонажі. Реальний хронотоп п'єси «Трохим чекає» змінюється на ірреальний, точніше, оніричний у тексті «Вогонь, любов і вічна благодать», зумовлюючи розгортання містичного варіанту сюжету п'єси.

Риторика реального й оніричного просторів запрограмована вже на рівні жанрових заголовків, що вказує на процес жанрової диференціації у контексті індивідуальної творчості митця. Жанр п'єси 1985 року «Комедія на одну дію, дві картини» належить до традиційної системи жанрології. Пізніший текст оприявлює прагматичний ресурс жанру, який